Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

TEMURIYLAR DAVRI TARIXIY MANBALARIDA MOVROUNNAHRDAGI ILM-FAN VA TA'LIM

Zubaydullayeva Zarina Baxriddin qizi
zarinazubaydullayeva27@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.23275448

Annotatsiya. Ushbu tezisda Temuriylar davrida Movarounnahr hududida ilm-fan va ta'lim taraqqiyotining tarixiy manbalarda yoritilishi tahlil qilinadi. Madrasalar faoliyati, olimlar merosi, ilmiy muhit va hukmdorlarning ma'rifat rivojiga qo'shgan hissasi o'rganiladi. Shuningdek, Samarqandning ilmiy markaz sifatidagi o'rni hamda aniq fanlar, tarixshunoslik va ta'lim an'analarining rivojlanish xususiyatlari yoritiladi.
Kalit so'zlar: Temuriylar, Movarounnahr, ilm-fan, ta'lim, tarixiy manbalar, madrasalar, Samarqand, Mirzo Ulug'bek, ilmiy meros.

Abstract. This article examines how historical sources describe the development of science and education in Mawarannahr during the Timurid period. It explores the role of madrasas, scholarly achievements, intellectual networks, and royal patronage in advancing knowledge. Particular attention is given to Samarkand's emergence as a major scientific center and the development of astronomy, mathematics, historiography, and educational traditions.
Keywords: Timurids, Mawarannahr, science, education, historical sources, madrasas, Samarkand, Mirzo Ulugh Beg, scholarly heritage.

Movarounnahr Markaziy Osiyo tarixida ilm-fan, ta'lim va madaniyat taraqqiyotining muhim markazlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asrda hukmronlik qilgan Temuriylar davrida ushbu hududda ilmiy tafakkur, me'morchilik, adabiyot, tarixshunoslik, matematika va astronomiya rivojlandi. Samarqand va Hirot kabi shaharlar olimlar, mutafakkirlar, xattotlar hamda san'atkorlar faoliyat yuritadigan yirik madaniy markazlarga aylandi.

Temuriylar davridagi ilm-fan va ta'lim taraqqiyotini o'rganishda tarixiy manbalar alohida ahamiyatga ega. Nizomiddin Shomiy va Sharafiddin Ali Yazdiyning tarixiy asarlari, Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma"si, shuningdek, boshqa tarixiy va ilmiy manbalar o'sha davrning siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotini anglashga yordam beradi. Ushbu manbalarda hukmdorlarning bunyodkorlik faoliyati, olimlarga munosabati, shaharlarning rivojlanishi va ilmiy muhitning shakllanishi haqida muhim ma'lumotlar uchraydi[4].

Mazkur mavzuni o'rganishning asosiy maqsadi Temuriylar davrida Movarounnahrdagi ilm-fan va ta'limning rivojlanish xususiyatlarini tarixiy manbalar asosida tahlil qilish, ilmiy markazlar faoliyatini misollar bilan yoritish hamda ushbu merosning tarixiy ahamiyatini ochib berishdan iborat.

Amir Temur hukmronligi davrida Samarqand siyosiy markaz bo'lish bilan birga, hunarmandchilik, me'morchilik va madaniy hayot rivojlangan shaharga aylandi. Turli hududlardan olib kelingan hunarmandlar, me'morlar va boshqa mutaxassislarning faoliyati shaharning iqtisodiy hamda madaniy

salohiyatini oshirdi. Bunday sharoit ilmiy bilimlarning tarqalishi va kasbiy tajribaning almashinuvi uchun ham imkoniyat yaratdi.

Temuriylar davridagi tarixiy manbalarda hukmdorlarning bunyodkorlik ishlari, saroy hayoti va davlat boshqaruvi masalalariga katta e'tibor berilgan. Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma" asari Amir Temur faoliyati va harbiy-siyosiy yurishlarini o'rganishda muhim manba sanaladi. Sharafiddin Ali Yazdiyning shu nomdagi asarida ham Temur faoliyati keng yoritilgan. Ushbu asarlarni tahlil qilish orqali davlatning moddiy va tashkiliy imkoniyatlari, shaharsozlik hamda madaniy rivojlanish uchun yaratilgan sharoitlarni o'rganish mumkin[2].

Biroq tarixiy manbalarda hukmdorlar faoliyati ko'pincha saroy nuqtayi nazaridan tasvirlanganini hisobga olish lozim. Shu sababli ilm-fan va ta'limning jamiyatning barcha qatlamlariga ta'sirini aniqlash uchun tarixiy asarlarni me'moriy yodgorliklar, vaqf hujjatlari, qo'lyozmalar va boshqa dalillar bilan qiyosiy o'rganish zarur.

Temuriylar davrida madrasalar oliy ta'limning muhim muassasalari sifatida faoliyat yuritgan. Ularda diniy bilimlar bilan bir qatorda mantiq, matematika, astronomiya va boshqa fanlar ham o'rganilgan. Ta'lim jarayonida ustoz-shogird munosabati, matnlarni sharhlash, munozara olib borish va bilimlarni dalillar orqali asoslash muhim o'rin egallagan.

Bu boradagi eng yorqin misollardan biri Mirzo Ulug'bek faoliyatidir. U Samarqandda 1417–1420-yillarda barpo etilgan madrasa va boshqa ta'lim maskanlari orqali ilmiy muhitning mustahkamlanishiga katta hissa qo'shdi. Buxoro va G'ijduvonda ham Ulug'bek nomi bilan bog'liq madrasalar faoliyati mintaqadagi ta'lim an'analarining kengayganini ko'rsatadi.

Madrasalar faoliyatining ahamiyati faqat diniy bilim berish bilan cheklanmagan. Ayrim muassasalarda matematika va astronomiya kabi murakkab fanlarni o'rganish uchun zarur ilmiy muhit shakllangan. Bunday ta'lim olimlarning yetishib chiqishi, ilmiy asarlarning yaratilishi va bilimlarning keyingi avlodlarga uzatilishiga xizmat qilgan.

Masalan, Samarqand madrasasi va rasadxonasi bilan bog'liq ilmiy muhitda Qozizoda Rumiy, G'iyosiddin Jamshid Koshiy va Ali Qushchi kabi olimlar faoliyat yuritgan. Ularning ilmiy ishlari matematika va astronomiya rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Bu holat ta'lim muassasasi, ilmiy tadqiqot va olimlar hamkorligi o'rtasidagi uzviy aloqani namoyon etadi[3].

Temuriylar davrida Movarounnahr ilm-fanining yuksalishini Mirzo Ulug'bek faoliyatisiz tasavvur etish qiyin. U davlat arbobi bo'lish bilan birga, astronomiya va matematika bilan shug'ullangan olim sifatida ham mashhurdir. Uning ilm-fanga e'tibori Samarqandning xalqaro miqyosdagi ilmiy markazga aylanishiga yordam berdi.

Ulug'bek rasadxonasi o'sha davr astronomik kuzatuvlarini tizimli ravishda olib borish uchun muhim ilmiy maskan bo'lgan. Bu yerda osmon jismlarining joylashuvi va harakatini o'rganish, kuzatuv natijalarini hisoblash hamda astronomik jadvallarni tuzish ishlari amalga oshirilgan. Ulug'bek va uning ilmiy hamkorlari yaratgan "Ziji Ko'ragoniy" astronomik asari yulduzlar holati va astronomik hisob-kitoblarga oid ma'lumotlarni jamlagan muhim ilmiy merosdir.

Mazkur asarning ahamiyati shundaki, u astronomik bilimlarning faqat nazariy mulohazalarga emas, balki muntazam kuzatuvlar va matematik hisoblashlarga tayanishini ko'rsatadi. Masalan, yulduzlarning koordinatalarini aniqlash uchun kuzatuv natijalarini qayd etish, o'lchash va hisoblash talab qilingan. Bunday faoliyat o'sha davr olimlaridan yuqori matematik tayyorgarlik, aniqlik va hamkorlikni talab etgan.

Ali Qushchining ilmiy faoliyati ham Samarqand maktabining ta’sir doirasini ko‘rsatadi. U astronomiya va matematika sohalaridagi bilimlarni rivojlantirib, keyinchalik boshqa ilmiy markazlarda ham faoliyat olib borgan. Bu misol Movarounnahrda shakllangan ilmiy tajribaning mintaqaviy chegaralardan tashqariga tarqalganini anglatadi.

Temuriylar davri tarixini o‘rganishda yozma manbalar alohida o‘rin tutadi. Nizomiddin Shomiy va Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asarlari, Abdurazzoq Samarqandiyning “Matla’ us-sa’dayn va majma’ ul-bahrayn” asari hamda Boburning “Boburnoma”si turli davrlardagi siyosiy, madaniy va ijtimoiy jarayonlarni tahlil qilish imkonini beradi. Ushbu manbalarning mazmuni va yaratilish sharoitlarini hisobga olib, ulardan ilmiy hayot tarixini tiklashda foydalanish mumkin[2].

Masalan, “Zafarnoma” asarlarida Amir Temurning davlat boshqaruvi, harbiy yurishlari va bunyodkorlik faoliyati haqida ma’lumotlar uchraydi. Bunday ma’lumotlar ilm-fan rivojlangan muhitning siyosiy va iqtisodiy shart-sharoitlarini tushunishga yordam beradi. Biroq ushbu asarlar, asosan, hukmdorlar faoliyatini yoritishga qaratilganligi sababli, ularda oddiy aholining ta’lim olish imkoniyatlari to‘liq aks etmagan bo‘lishi mumkin.

Mirzo Ulug‘bek davrini o‘rganishda esa ilmiy asarlar, astronomik jadvallar, olimlarning yozishmalari va keyingi davr tarixchilarining qaydlari katta ahamiyatga ega. Masalan, G‘iyosiddin Jamshid Koshiy tomonidan otasiga yozilgan maktub Samarqanddagi ilmiy muhit, olimlar o‘rtasidagi munosabatlar va rasadxona faoliyatiga oid muhim ma’lumotlarni o‘rganish imkonini beradi.

Shu jihatdan tarixiy manbalarni qiyosiy tahlil qilish zarur. Bir manbada qayd etilgan ma’lumot boshqa manbalar, ilmiy asarlar va moddiy yodgorliklar bilan solishtirilgandagina tarixiy voqelikni chuqurroq anglash mumkin. Bu yondashuv ilm-fan va ta’limning rivojlanish darajasini baholashda biryoqlama xulosalarning oldini oladi.

Temuriylar davridagi ilm-fan taraqqiyoti faqat alohida olimlarning yutuqlari bilan cheklanmagan. Bu jarayonda hukmdorlarning homiyligi, madrasalar faoliyati, qo‘lyozmalarni ko‘chirish, ilmiy munozaralar va shaharlar o‘rtasidagi madaniy aloqalar ham muhim rol o‘ynagan.

Samarqand ilmiy maktabi bunga yaqqol misoldir. Astronomiya va matematika sohalaridagi tadqiqotlar kuzatuv, hisoblash va nazariy tahlilning o‘zaro bog‘liqligini namoyon etdi. Bunday tajriba keyingi avlod olimlari uchun muhim ilmiy meros bo‘lib qoldi. Shuningdek, tarixshunoslik va adabiyotning rivojlanishi o‘sha davrning siyosiy voqealari, madaniy qadriyatlari va ilmiy qarashlarini yozma ravishda saqlab qolishga xizmat qildi.

Shuni ham ta’kidlash kerakki, Temuriylar davridagi ilmiy yuksalishni faqat hukmdorlarning shaxsiy tashabbusi bilan izohlash yetarli emas. Ilmiy natijalarning yuzaga kelishida avvalgi asrlarda to‘plangan bilimlar, ustozlar tajribasi, ta’lim muassasalari va turli hududlardan kelgan olimlarning hamkorligi ham muhim bo‘lgan. Demak, bu taraqqiyot uzoq davom etgan ilmiy an’analarning yangi bosqichga ko‘tarilishi sifatida baholanishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, Temuriylar davri Movarounnahr tarixida ilm-fan va ta’lim taraqqiyoti bilan ajralib turadigan muhim bosqichdir. Samarqanddagi madrasalar va rasadxona faoliyati, Mirzo Ulug‘bekning ilmiy ishlari, Qozizoda Rumiy, G‘iyosiddin Jamshid Koshiy va Ali Qushchi kabi olimlarning xizmatlari mintaqada mustahkam ilmiy muhit shakllanganini ko‘rsatadi.

Zafarnoma", "Boburnoma" va boshqa tarixiy asarlar ushbu davrning siyosiy hamda madaniy sharoitlarini o'rganishga yordam beradi. Ilmiy asarlar, qo'lyozmalar va moddiy yodgorliklarni qiyosiy tahlil qilish esa ta'lim tizimi hamda ilmiy faoliyatning xususiyatlarini yanada chuqurroq ochib beradi[4].

Temuriylar davrining ilmiy merosi bugungi kunda ham tarixiy xotirani mustahkamlash, yosh avlodda ilmga qiziqish uyg'otish va milliy ilmiy an'analarni o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ibn Arabshoh. Ajoyib al-maqdur fi tarixi Taymur. — Toshkent: Mehnat, 2002. — 328 b.
2. Arslonzoda R. A. Manbashunoslik. — Farg'ona: Classic, 2022. — 198–201-betlar.
3. Mukminova R. G. Craftsmen and Guild Life in Samarqand // Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth Century / Ed. L. Golombek, M. Subtelny. — Leiden: E. J. Brill, 2012. — P. 18–33.
4. Axmedova S. Abdurazzoq Samarqandiyning "Matlai sa'dayn va majmai bahrayn" asari Temuriylar davridagi madaniy-ma'rifiy jarayonlar tavsifi bo'yicha qimmatli manba sifatida. 2024. -256b